Central Asian Research Journal of Natural and Exact Sciences
INTERNATIONAL SCIENTIFIC, APPLIED AND THEORETICAL JOURNAL
2026 / No. 1 (1)
SCIENCE FOR A SUSTAINABLE CENTRAL ASIA

O‘RTA ASRLAR KULOLCHILIK SAN’ATI VA UNING MUZEY KOLLEKSIYALARIDAGI NAMUNALARI

Ishnazarova Shaxnoza Ruziyevna
Termiz arxeologiya muzeyi yetakchi mutaxassisi

Annotatsiya

Mazkur maqolada O‘rta Osiyo, xususan, Movarounnahr hududida o‘rta asrlar davrida rivojlangan kulolchilik san’ati, uning texnologik, badiiy va funksional xususiyatlari hamda muzey kolleksiyalarida saqlanayotgan moddiy madaniyat namunalari tarixiy-arxeologik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Kulolchilik buyumlari o‘rta asrlar jamiyatining kundalik turmushi, hunarmandchilik darajasi, savdo-iqtisodiy aloqalari, estetik qarashlari va madaniy an’analarini o‘rganishda muhim moddiy manba hisoblanadi. Maqolada sopol idishlarning shakli, tayyorlanish texnologiyasi, sirlanish usullari, bezak motivlari va funksional xususiyatlari asosiy tadqiqot mezonlari sifatida belgilanadi. Shuningdek, Samarqand, Buxoro, Xorazm va boshqa tarixiy-madaniy hududlardan topilgan kulolchilik namunalarining muzeylashtirilishi, saqlanishi va ilmiy tadqiqotdagi ahamiyati yoritiladi. Tadqiqot natijasida muzey kolleksiyalaridagi kulolchilik buyumlari nafaqat san’at asari, balki o‘rta asrlar tarixini rekonstruksiya qilish imkonini beruvchi kompleks moddiy manba ekanligi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: o‘rta asrlar, kulolchilik, keramika, sirlangan keramika, sopol idishlar, moddiy madaniyat, arxeologik topilmalar, muzey eksponatlari, Movarounnahr, Samarqand, Buxoro, Xorazm.

Kirish

O‘rta asrlar Markaziy Osiyo tarixida shahar madaniyati, hunarmandchilik, savdo-sotiq va amaliy san’atning jadal rivojlangan davrlaridan biri hisoblanadi. Ushbu jarayonlarda kulolchilik alohida o‘rin egallagan. Chunki sopol buyumlar kundalik hayotning deyarli barcha jabhalarida — oziq-ovqat va suv saqlash, ovqat tayyorlash va iste’mol qilish, xo‘jalik faoliyati, qurilish hamda marosimlarda keng qo‘llanilgan.

Kulolchilik mahsulotlarining arxeologik qazishmalar jarayonida ko‘p miqdorda uchrashi ularni tarixiy tadqiqotlar uchun nihoyatda muhim manbaga aylantiradi. Arxeologik yodgorliklarning madaniy qatlamlaridan topilgan sopol buyumlar orqali muayyan hududning xo‘jalik hayoti, ishlab chiqarish texnologiyasi, savdo aloqalari va estetik qarashlari haqida ma’lumot olish mumkin. Arxeologiyada keramika ko‘pincha davrlashtirish va madaniy qatlamlarni aniqlashda ham muhim mezonlardan biri sifatida qo‘llanadi[1].

O‘zbekiston hududida, ayniqsa Samarqand, Buxoro, Xorazm, Farg‘ona vodiysi va boshqa tarixiy-madaniy markazlarda kulolchilikning turli shakllari shakllangan. Samarqandning Afrosiyob hududidan topilgan sirlangan keramika namunalari o‘rta asrlar davrida kulolchilik texnologiyasi va badiiy bezakning yuqori darajada rivojlanganidan dalolat beradi. X–XII asrlarga oid ayrim sirlangan idishlarda epigrafik bezaklarning qo‘llanilishi ham kulolchilikni faqat maishiy hunar emas, balki badiiy tafakkur mahsuli sifatida ko‘rsatadi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, muzeylarda saqlanayotgan kulolchilik namunalari arxeologik topilmalarni faqat ekspozitsiya obyekti sifatida emas, balki tarixiy jarayonlarni o‘rganishning muhim moddiy manbasi sifatida qayta ko‘rib chiqish imkonini beradi. O‘zbekiston muzeylarining arxeologiya fondlarida sopol buyumlar, tangalar, muhrlar, taqinchoqlar va boshqa moddiy madaniyat namunalari bilan bir qatorda kulolchilik buyumlari ham muhim o‘rin tutadi. Masalan, Buxoro hududidagi arxeologik tadqiqotlardan topilgan ko‘plab moddiy namunalar muzey fondlariga topshirilib, ularning bir qismi ekspozitsiyalardan o‘rin olgan [2].

Tadqiqotning asosiy maqsadi — o‘rta asrlar kulolchilik san’atining asosiy rivojlanish xususiyatlarini aniqlash, muzey kolleksiyalaridagi keramika namunalarining tarixiy-madaniy ahamiyatini ochib berish hamda ularni moddiy manba sifatida ilmiy baholashdan iborat.

Tadqiqot vazifalari quyidagilardan iborat: o‘rta asrlar kulolchilik san’atining rivojlanish bosqichlarini tavsiflash;

kulolchilik buyumlarining asosiy shakl va turlarini aniqlash;

sopol idishlarni tayyorlash va bezash texnologiyalarini tahlil qilish;

sirlangan keramikaning badiiy xususiyatlarini ko‘rsatish;

muzey kolleksiyalaridagi kulolchilik namunalarining tarixiy qiymatini aniqlash; keramika buyumlarini tarixiy-arxeologik manba sifatida baholash.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi: O‘rta Osiyo kulolchilik san’atini o‘rganish tarix, arxeologiya, san’atshunoslik va etnografiya fanlarining kesishgan nuqtasida shakllangan. Mazkur yo‘nalishdagi tadqiqotlarni shartli ravishda bir necha guruhga ajratish mumkin: hunarmandchilik tarixiga bag‘ishlangan tadqiqotlar, arxeologik keramika bo‘yicha ilmiy ishlar, kulolchilik texnologiyasi va badiiy bezaklarini o‘rganuvchi san’atshunoslik tadqiqotlari hamda muzey kolleksiyalarini tavsiflovchi katalog va ilmiy nashrlar.

R.G. Mukminovaning Samarqand va Buxorodagi hunarmandchilik tarixiga bag‘ishlangan monografiyasi mazkur masalani o‘rganishda muhim ilmiy manbalardan biridir. Muallifning 1976-yilda Toshkentda nashr etilgan tadqiqoti XVI asrda Samarqand va Buxoroda hunarmandchilikning tashkil etilishi, ishlab chiqarish jarayonlari va hunarmandlarning ijtimoiy-iqtisodiy hayotdagi o‘rnini tahlil qilishga qaratilgan. Asarda kulolchilik ham hunarmandchilikning muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida qaraladi [3].

D.K. Mirzaahmedovning tadqiqotlari esa Buxoro kulolchiligini, ayniqsa sirlangan keramikaning tarixiy manba sifatidagi imkoniyatlarini o‘rganishda alohida ahamiyatga ega. Uning Buxoroning sirlangan keramika an’analariga bag‘ishlangan ilmiy ishlari keramika buyumlarining nafaqat badiiy, balki tarixiy manba sifatidagi qiymatini ko‘rsatadi. Muallifning 1987-yilda Samarqandda himoya qilingan avtoreferati Buxoroning sirlangan keramika namunalarini tarixiy manba sifatida tahlil qilishga bag‘ishlangan.

“История материальной культуры Узбекистана” turkumidagi nashrlar O‘zbekiston hududidan topilgan moddiy madaniyat namunalarini ilmiy muomalaga kiritishda muhim rol o‘ynagan. Ushbu nashrlarda keramika, shisha, metall buyumlar va boshqa arxeologik materiallar bo‘yicha tadqiqotlar e’lon qilingan.

Zamonaviy tadqiqotlarda keramikaning badiiy xususiyatlariga ham katta e’tibor berilmoqda. Xususan, O‘zbekiston sirlangan keramika san’atining shakllanishida islomiy estetik qarashlarning o‘rni, epigrafik va geometrik bezaklarning rivojlanishi hamda Afrosiyob, Buxoro, Shosh, Farg‘ona, Chag‘oniyon, Xorazm kabi markazlar o‘rtasidagi uslubiy aloqalar tahlil qilinmoqda [4].

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, mavjud tadqiqotlarda kulolchilikning texnologik, tarixiy va badiiy jihatlari alohida-alohida o‘rganilgan. Biroq arxeologik topilmalarni bevosita muzey kolleksiyalari bilan bog‘lab, ularni bir vaqtning o‘zida tarixiy, san’atshunoslik va muzeyshunoslik nuqtayi nazaridan kompleks tahlil qilish masalasi yanada chuqur tadqiq etishni talab qiladi.

Tadqiqotda tarixiylik, xolislik va tizimlilik tamoyillariga asoslanildi. Kulolchilik namunalarini o‘rganishda tarixiy-qiyosiy, tipologik, texnologik, formal-badiiy va manbashunoslik usullaridan foydalanildi.

Tarixiy-qiyosiy metod orqali turli davr va hududlarga oid kulolchilik namunalarining o‘xshash va farqli jihatlari aniqlanadi. Bu usul Samarqand, Buxoro, Xorazm va boshqa markazlarning keramika an’analarini qiyosiy o‘rganish imkonini beradi.

Tipologik metod sopol buyumlarni shakli, vazifasi, o‘lchami va konstruktiv tuzilishiga ko‘ra guruhlarga ajratishga xizmat qiladi. Bunda kosa, piyola, lagan, ko‘za, xum, xurmacha va boshqa idish turlari alohida ko‘rib chiqiladi.

Texnologik metod orqali loyni tayyorlash, shakl berish, pishirish, sir bilan qoplash va bezash jarayonlari tahlil qilinadi.

Formal-badiiy tahlil idishlarning kompozitsiyasi, ranglari, naqshlari, geometrik va o‘simliksimon motivlari, epigrafik bezaklari hamda tasviriy elementlarini o‘rganishni nazarda tutadi.

Muzeyshunoslik metodi eksponatning kelib chiqishi, topilgan joyi, saqlanish holati, ilmiy tavsifi, ekspozitsiyadagi o‘rni va tarixiy ahamiyatini baholashda qo‘llanildi.

Tadqiqotning manbashunoslik bazasini arxeologik qazishmalar materiallari, ilmiy monografiyalar, maqolalar, muzey kolleksiyalari haqidagi ma’lumotlar hamda moddiy madaniyatga oid ilmiy nashrlar tashkil etadi. O‘zbekistonda arxeologik tadqiqotlarning institutsional bazasi ham shakllangan bo‘lib, Yahyo G‘ulomov nomidagi Arxeologiya instituti O‘zbekiston hududidagi arxeologik merosni ilmiy o‘rganishda muhim ilmiy markazlardan biridir [5].

O‘rta asrlarda kulolchilik san’atining rivojlanishi

Kulolchilik insoniyatning eng qadimgi hunarmandchilik turlaridan biri bo‘lib, loydan idishlar tayyorlash texnologiyasi juda qadimiy davrlarga borib taqaladi. Kulolchilik charxining rivojlanishi esa buyumlarni standart shaklda va yuqori sifatda tayyorlash imkoniyatlarini kengaytirgan. O‘zbekiston kulolchilik tarixiga oid o‘quv va ilmiy manbalarda kulolchilikning uzoq tarixiy taraqqiyot yo‘li, sopol va keramika mahsulotlarining turlari hamda ularning ishlab chiqarish texnologiyasi haqida ma’lumotlar beriladi[6].

O‘rta asrlar davriga kelib, Markaziy Osiyo shaharlarida hunarmandchilik ishlab chiqarishi sezilarli darajada takomillashdi. Shaharlarning iqtisodiy va madaniy markaz sifatida rivojlanishi kulolchilik mahsulotlariga bo‘lgan talabni oshirdi. Natijada kulollar tomonidan turli maqsadlarga mo‘ljallangan idishlar ishlab chiqarila boshlandi.

Kulolchilik mahsulotlarini shartli ravishda quyidagi guruhlarga ajratish mumkin:

1. **Maishiy idishlar** — kosa, piyola, lagan, tovoq, ko‘za va xurmachalar.
2. **Xo‘jalik idishlari** — xum, katta ko‘za va oziq-ovqat saqlashga mo‘ljallangan boshqa buyumlar.
3. **Maxsus vazifali buyumlar** — xo‘jalik, hunarmandchilik yoki marosimlarda foydalanilgan idishlar.
4. **Me’moriy keramika** — koshin, bezak plitalari va qurilishda ishlatilgan sopol elementlar.

Ularning shakli va bezagi jamiyatning estetik qarashlari bilan bir qatorda, amaliy ehtiyojlarini ham aks ettirgan.

Sirlangan keramika va badiiy bezak

O‘rta asrlar kulolchiligida eng muhim texnologik yangiliklardan biri sirlangan keramikaning keng rivojlanishidir. Sir buyum yuzasini himoya qilish bilan birga unga rang, yaltiroqlik va dekorativ joziba bergan. Natijada oddiy maishiy idish badiiy qiymatga ega buyumga aylangan.

Samarqandning Afrosiyob hududidan topilgan keramika namunalari bu borada alohida ahamiyatga ega. X–XII asrlarga oid ayrim sirlangan idishlarda yozuvli bezaklarning qo‘llanilishi kulolchilik bilan xattotlik va bezak san’atining o‘zaro uyg‘unlashganini ko‘rsatadi. Afrosiyob keramika an’analari Buxoro, Shosh, Farg‘ona, Chag‘oniyon, Merv va Xorazm kabi hududlarning keramika madaniyati bilan umumiy uslubiy xususiyatlarga ega bo‘lgan [7].

Keramika bezaklarida geometrik shakllar, o‘simliksimon naqshlar, epigrafik yozuvlar va ayrim hollarda ramziy tasvirlar qo‘llangan. Bezakning mazmuni va shakli nafaqat ustaning mahoratini, balki o‘sha davrning estetik va madaniy qarashlarini ham aks ettirgan.

Sirlangan keramikaning rivojlanishi kulolchilik ishlab chiqarishining texnik imkoniyatlari kengayganidan dalolat beradi. Bunday buyumlar oddiy ehtiyojni qondirish vositasi bo‘lish bilan birga, savdo va madaniy almashinuv jarayonlarining ham mahsuliga aylangan.

Muzey kolleksiyalaridagi kulolchilik namunalari

Muzey kolleksiyalarida saqlanayotgan kulolchilik buyumlari arxeologik qazishmalar natijasida aniqlangan tarixiy jarayonlarni ko‘rgazmali shaklda namoyish etish imkonini beradi. Muzey eksponatining asosiy qiymati uning tashqi ko‘rinishidagina emas, balki kelib chiqishi, topilgan arxeologik konteksti, sanasi, ishlab chiqarish texnologiyasi va tarixiy vazifasi bilan belgilanadi.

Buxoro hududida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida topilgan sopol buyumlarning bir qismi Buxoro davlat muzey-qo‘riqxonasi arxeologiya fondiga topshirilgani haqida manbalarda ma’lumotlar mavjud. Mazkur fondlarda sopol buyumlar bilan bir qatorda haykalchalar, tangalar, muhrlar, taqinchoqlar va boshqa arxeologik topilmalar ham saqlanadi [8].

Muzeydagi keramika namunasini ilmiy jihatdan tavsiflashda quyidagi ko‘rsatkichlar muhim:

eksponatning nomi;
topilgan hududi;
arxeologik yodgorlik nomi;
taxminiy sanasi;
materiali;
tayyorlash texnologiyasi;
shakli;
o‘lchamlari;
bezak turi;

sirlangan yoki sirsizligi;
saqlanish holati;
restavratsiya qilingan-qilinmaganligi;
muzey fondidagi inventar raqami.

Bunday kompleks tavsif eksponatni oddiy “sopol idish” sifatida emas, balki muayyan tarixiy davr va ijtimoiy-madaniy muhitni ifodalovchi manba sifatida o‘rganish imkonini beradi.

Natija va muhokamalar

Tadqiqot natijasida o‘rta asrlar kulolchilik san’ati bo‘yicha bir qator ilmiy xulosalarga kelish mumkin.

Birinchidan, kulolchilik o‘rta asrlar jamiyatining kundalik hayoti bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan va shu sababli uning moddiy madaniyatini o‘rganish uchun keng imkoniyat beruvchi manbadir.

Ikkinchidan, keramika shakllari va texnologiyasidagi o‘zgarishlar jamiyatning iqtisodiy va texnik taraqqiyoti bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan. Kulolchilik charxidan foydalanish, pishirish texnologiyasining takomillashishi va sirlangan buyumlarning ko‘payishi ishlab chiqarish imkoniyatlarining kengayganini ko‘rsatadi.

Uchinchidan, o‘rta asrlar keramika bezaklari o‘sha davr badiiy tafakkurining muhim ko‘rinishlaridan biridir. Geometrik, o‘simliksimon va epigrafik naqshlarning qo‘llanilishi kulolchilikning amaliy san’at bilan chambarchas bog‘langanini ko‘rsatadi.

To‘rtinchidan, muzey kolleksiyalaridagi keramika namunalarini arxeologik kontekst bilan birgalikda o‘rganish ularning ilmiy qiymatini sezilarli darajada oshiradi.

Beshinchidan, Samarqand, Buxoro va boshqa markazlarning kulolchilik mahsulotlaridagi umumiy va farqli xususiyatlar hududlararo madaniy aloqalarni o‘rganish uchun muhim material beradi. Ayniqsa, sirlangan keramika uslublarining turli hududlarda tarqalishi madaniy va iqtisodiy aloqalarning mavjudligini ko‘rsatishi mumkin [9].

Kulolchilik buyumlarining tarixiy qiymatini baholashda faqat ularning badiiy ko‘rinishiga e’tibor qaratish yetarli emas. Eksponatning tarixiy ahamiyati uning topilgan joyi va arxeologik qatlamdagi o‘rniga ham bog‘liq. Bir xil shakldagi yoki o‘xshash bezakli idishlar turli hududlarda uchrashi mumkin, biroq ularning xronologiyasi, mahalliy ishlab chiqarish an’analari va savdo yo‘llari bilan aloqasi turlicha bo‘lishi ehtimoldan xoli emas.

Shu nuqtayi nazardan muzey kolleksiyalaridagi keramika buyumlarini uch darajada o‘rganish maqsadga muvofiq:

Birinchi daraja — predmetshunoslik tahlili. Bunda idishning shakli, materiali, o‘lchami, texnologiyasi va bezagi o‘rganiladi.

Ikkinchi daraja — tarixiy-arxeologik tahlil. Buyumning topilgan joyi, madaniy qatlami, sanasi va boshqa topilmalar bilan aloqasi aniqlanadi.

Uchinchi daraja — tarixiy-madaniy talqin. Buyum orqali o‘sha davrning turmush tarzi, estetik qarashlari, hunarmandchilik an’analari va savdo-madaniy aloqalari qayta tiklanadi.

Bunday yondashuv muzey eksponatlarini statik obyekt sifatida emas, balki tarixiy jarayonning moddiy dalili sifatida talqin qilish imkonini beradi.

Mavjud ilmiy adabiyotlar ham kulolchilikni hunarmandchilik tarixi bilan bog‘liq holda o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi. R.G. Mukminovaning tadqiqotlari Samarqand va Buxoro hunarmandchiligining ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatini ochib bersa, D.K. Mirzaahmedovning ishlari keramikaning tarixiy manba sifatidagi imkoniyatlarini chuqurlashtiradi [10].

Shu bilan birga, zamonaviy muzeyshunoslik nuqtayi nazaridan eksponatning ilmiy pasportini mukammallashtirish, raqamlashtirish, 3D tasvirlarini yaratish, kelib chiqish tarixini elektron bazaga kiritish va turli muzey kolleksiyalarini o‘zaro taqqoslash istiqbolli yo‘nalishlardan hisoblanadi.

Xulosa

O‘rta asrlar kulolchilik san’ati Markaziy Osiyo, xususan, Movarounnahr moddiy va badiiy madaniyatining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Kulolchilik buyumlari o‘rta asrlar kishilarining kundalik turmushi, xo‘jalik faoliyati, hunarmandchilik mahorati, estetik qarashlari va madaniy aloqalari haqida qimmatli ma’lumot beradi.

Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, sopol buyumlarning tarixiy qiymati ularning tashqi ko‘rinishi bilangina belgilanmaydi. Ularning shakli, ishlab chiqarish texnologiyasi, sirlanishi, bezaklari, topilgan arxeologik muhiti va muzeyda saqlanish tarixi o‘zaro birgalikda tahlil qilingandagina to‘liq ilmiy xulosa chiqarish mumkin.

Samarqand-Afrosiyob, Buxoro va boshqa tarixiy markazlardan topilgan keramika namunalari o‘rta asrlar kulolchilik san’atining texnologik va badiiy jihatdan yuqori darajada rivojlanganini ko‘rsatadi. Xususan, sirlangan keramika va epigrafik bezaklarning rivojlanishi kulolchilikning amaliy ehtiyojdan tashqari estetik va ramziy funksiyaga ham ega bo‘lganini ko‘rsatadi.

Muzey kolleksiyalaridagi kulolchilik eksponatlari esa arxeologik topilmalarni kelajak avlodga yetkazish, ularni ilmiy muomalaga kiritish va tarixiy xotirani shakllantirishda katta ahamiyatga ega. Shu sababli muzeylardagi keramika kolleksiyalarini tizimli kataloglashtirish, ilmiy pasportlashtirish, raqamlashtirish va hududlar kesimida qiyosiy o‘rganish kelgusidagi tadqiqotlarning muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lishi lozim.

Umuman olganda, o‘rta asrlar kulolchilik namunalarini muzey eksponatlari bilan bog‘liq holda tadqiq etish tarix, arxeologiya, san’atshunoslik va muzeyshunoslik fanlari o‘rtasidagi ilmiy aloqalarni kuchaytiradi hamda O‘zbekistonning boy moddiy-madaniy merosini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mukminova R.G. Ocherki po istorii remesla v Samarkande i Bukhare v XVI veke. — Toshkent: Fan, 1976. — 233 b. Google Книги+1
2. Mirzaahmedov D.K. Glazurovannaya keramika Bukhary vtoroy poloviny XVII — nachala XX vv. kak istoricheskiy istochnik: avtoreferat dissertatsii na soiskanie uchenoy stepeni kandidata istoricheskikh nauk. — Samarqand, 1987. — 20 s. Поиск РГБ
3. Mirzaahmedov D.K. Glazurovannaya keramika Bukhary vtoroy poloviny XVII — pervoy poloviny XVIII v. // Istoriya materialnoy kultury Uzbekistana. — Tashkent, 1981. — Вып. 16. — S. 96–113. Support Science
4. Mirzaahmedov D.K., Akhrorov I. Keramika rishtanskogo tipa iz Bukhary vtoroy poloviny XIX v. // Istoriya materialnoy kultury Uzbekistana. — Tashkent, 1981. — Вып. 16. — S. 114–125. Support Science
5. Istoriya materialnoy kultury Uzbekistana. — Tashkent: Fan, turli yillar. otval.spb.ru
6. O‘zbekiston tarixi davlat muzeyi. Arxeologiya va moddiy madaniyat kolleksiyalariga oid materiallar. — Toshkent.
7. Buxoro davlat muzey-qo‘riqxonasi. Arxeologiya fondi materiallari. — Buxoro.
8. Tangirova N. Crafts in 16th-Century Samarkand and Bukhara: An Analysis Based on R.G. Mukminova’s Research // Academic Research in Modern Science. — 2025. — Vol. 4, No. 28. — P. 197–200. inLibrary+1
9. Особенности художественного стиля поливной керамики Узбекистана в контексте формирования исламской эстетики // Теория и история искусства. — 2025. КиберЛенинка
10. O‘zbekiston kulolchilik san’ati tarixi. — Toshkent: ZiyoNET elektron resursi. Ziyonet